

Hur olika kan vi vara och ändå hålla ihop?

Mångetnicitet, demokrati och den liberala staten

Li Bennich-Björkman,
Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

1997 års Bertil Ohlin föreläsning

En eftermiddag när Dilbers mamma kommer för att hämta Dilber på det kommunala dagiset upptäcker hon att hennes dotter är i full färd med att naken leka mamma-pappa-barn med Olle. Dilbers mamma, som kommer från Turkiet, tar försiktigt upp detta med dagisfröken och framhåller att sådana lekar inte är något som hon önskar att Dilber skall delta i. Fröken svarar då, att dessa lekar är helt naturliga med tanke på barnens ålder och utvecklingsnivå; ja till slut vilar det nästan något vetenskapligt lagbundet över frökens sätt att försvara Dilbers lek. I fortsättningen håller Dilbers mamma tyst.

Faridé, som är 17 år, och vars föräldrar är födda i Iran, vill att hennes svenske pojkvän skall sova över. Till hjälp mot sina motsträviga föräldrar tar hon socialtjänsten, som ordnar ett samtal och kallar dit mamma, pappa och Faridé för att förklara att även Faridé, har en egen vilja och en egen beslutanderätt. Faridés pappa blir djupt kränkt, inte minst över det faktum att hans auktoritet ifrågasätts i barnens närvaro: Faridés mamma blir förtvivlad och lamslagen när hon föreställer sig sin dotters framtid.

Två bilder av vad som ibland i svensk media- och populärdebatt kallas för ”kulturkrockar”. Men också två ögonblicksbilder av den vardagliga maktutövning som företrädare för den svenska staten ägnar sig åt, varje dag, många gånger om dagen, året runt. Bilderna från den offentliga sektorn ”in action” handlar om makten över värderingar, och till sist om kampen om de normer som vi vill skall vara gemensamma för helheten – det kitt som binder oss alla samman - och de normer som vi vill ska vara specifika för vår egen grupp eller kulturkrets, och där man i ett heterogent samhälle skall och bör acceptera variation. Det är kring sådana frågor som jag menar att diskussionen kring mångetnicitet, integration och pluralism måste kretsa.

Det finns inga givna, och heller inga enkla, svar på frågor som dessa. Verkligheten erbjuder ofta mer än en sida av samma mynt. Väljer staten att förespråka värdemässig integration kan detta leda till legitimitetsproblem, eftersom medborgargrupper vars värdesystem permanent ”underkänns” kan förlora tilltron till de politiska institutionerna. Är det som just nu sker i storstädernas miljonprogramområden, där vad som kan tolkas som en frånvändhet från samhällets gemensamma angelägenheter breder ut sig bland befolkningen, varav många med utländskt ursprung?

Förhåller sig staten å andra sidan värdemässigt neutral kan man i värsta fall riskera fragmentisering. Någon slags värdemässig grund måste finnas, någon idé om vad som håller ihop oss i en statsbildning? Men vilket skall innehållet vara i de normer och värderingar som staten skall plädera för; om staten nu överhuvudtaget skall ägna sig åt detta? Finns

det någon rimlig grund att hävda att staten skall ta ställning för ett visst innehåll i den privata sfär av livet dit ändå barnuppfostran hör? Finns det vidare någon grund för att staten skall ta ställning för en viss syn på auktoritetsförhållandena inom familjen? Eller rollfördelningen mellan kvinna och man? Eller synen på individen kontra kollektivet? Har vi inte då öppnat för en statsmakt som rört sig långt bort ifrån en liberal tanke om valfrihet och respekt för den enskildes värdemässiga mönster?

Politiken

Sverige är idag ett mångetniskt samhälle. Inom loppet av femtio år har Sverige omvandlats från ett relativt homogent etniskt samhälle till ett där över 1,5 miljon har rötter i andra kulturkretsar. Inte minst storstäderna, Stockholm, Göteborg och Malmö präglas idag av en etnisk mångfald, som jag tror få kunde drömma om när den första stora flyktingvågen av ester anlände hit 1944.

Vad innebär det att Sverige från att tidigare ha varit så relativt sett etniskt homogent på så kort tid omvandlats till ett mångetniskt samhälle?

För det första är det omöjligt att blunda för att det förekommer en mobilisering med klart rasistiska förtecken, både i Sverige och i grannländerna Danmark och Norge. I kommunalvalet i Danmark gick till exempel Dansk Folkeparti, ett främlingsfientligt parti, kraftigt framåt. Det ryktas att Ian Wachmeister kan vara på väg tillbaka in i politiken, denna gång inte försedd med betjänt men väl med ett antal ”experter” i flyktingfrågan, förmodligen med det som populärt kallas återvandring på dagordningen.

På samma gång som det är livsviktigt att vara tydlig när det gäller rasism, är det emellertid också viktigt att den reflexion som är demokratins livsluft inte blir portförbjuden så fort vi närmar oss invandrar- och flyktingfrågor. Det måste ju kunna sägas att mångetniciteten rymmer både glädjeämnen men också svårigheter; svårigheter som just handlar om det mest besvärliga att förena: kulturell identitet och sätt att leva. Det är också en grov och tror jag farlig förenkling som sker i debatten när främlingsfientlighet alltid jämföras med rasism. Snarare kan man nog se en del reaktioner inför invandring och invandrare som uttryck för en klassoro. Det är ju inte en slump att det är vi som sitter här idag – vanligen högutbildade, välbetalda, sällan arbetslösa, säkra i sadeln -- som är minst främlingsfientliga. Det har vi råd med. Men bland dem som känner tillvaron hotad är det betydligt svårare att vara generös; och speciellt mot dem som man konkurrerar med; om jobben, om bidragen.

För det andra har utvecklingen gått mot att storstäderna, inte minst Stockholm, alltmer kännetecknas av en påfallande segregation.

Regeringens proposition om invandrapolitik talar om att Sverige håller på att få en ny underklass. Vissa bostadsområden karakteriseras av en etniskt blandad befolkning, många med låg utbildning. Arbetslösheten är hög, och den politiska alienationen tilltar enligt tillgänglig statistik. Valdeltagandet i kommunalvalen minskar i många av dessa utsatta områden. Det finns förstås många förklaringar till varför många

invandrare känner en brist på tillhörighet med samhället i stort. En uppenbar sådan faktor är vad som i byråkratiska termer kallas ”svag anknytning till arbetsmarknaden”; med andra ord en hög arbetslöshet. Man kommer inte in på arbetsmarknaden, ty ofta saknar man de sociala nätverk som skulle underlätta. En annan faktor är områdeseffekter. Man bor segregerat och ofta omgiven av andra som inte heller känner delaktighet.

En tredje bidragande faktor- som trots sin vikt delvis är försummad – är, tror jag, att många **invandrare inte ser ett bättre liv för sina barn i** det svenska samhället. Man bedömer framgångsmöjligheterna för den nya generationen som sämre än de inföddas. Sverige är inte på det sättet ett öppet samhälle, som jag tror att vissa immigranter uppfattat att USA har varit. För framgång är mycket, mycket viktigt för den som kommer ny till ett främmande land. Många gånger har frågor om överlevnad och mänsklig kamp ackompanjerat livet för flyktingar och människor som väljer att lämna sina hemländer. Med egna ögon har de sett vad pengar, utbildning, positioner och kontakter kan skänka av trygghet och faktiskt frihet. Samtidigt ser nog många inte framgången i första hand för sig själva, men framgång – gärna tydlig och yttre sådan - för sina barn. Den kinesisk-amerikanska författarinnan Amy Tan beskriver boken *Joy Luck Club*, hur den kinesiska mamma ständigt framhåller sin dotters framgångar i schack och vilken katastrof det är när dottern plötsligt vill sluta och de yttre framgångarna uteblir. Inget att berätta; inget som visar att familjen lyckats.

Därför är det mycket illavarslande för vårt politiska system, för demokratin, att andragenerations invandrare – alltså barn till invandrade föräldrar – visar sig ha sämre utgångsmöjligheter än barn till svenskar. Färska siffror visar också att förstagångsväljare med utländsk bakgrund röstar i mindre utsträckning än ursprungssvenskarna. Den stora invandringen har alltså skapat en delvis ny klasstruktur i Sverige.

För det tredje har Sverige, sedan tjugo år tillbaka, en invandrar- och invandringspolitik vars hörnstenar är jämlikhet, valfrihet och samverkan. När det beslutet fattades 1975, innebar det en radikal omsvängning gentemot tidigare officiella strävanden som framförallt tog sikte på assimilation. Nu var det istället jämlikhet, rätt att behålla samt få stöd och uppmuntran för sin egen kultur som skulle vara ledstjärnan för statens agerande. ”I efterhand har det ofta sagts att med de nya målen lades grunden till ett mångkulturellt samhälle” skriver regeringen i en ny invandrapolitisk proposition som behandlas i riksdagen om någon vecka. Men hur integrerat har samhället egentligen blivit ? På vilka områden tänkte man sig att mångkulturalismen skulle vara vägledande? Tar man detta med kulturell valfrihet på allvar, är det ju faktiskt så att även livsmönster som inte alls överensstämmer med majoritetskulturens skall tillåtas; och det även i mötet med staten. Hur föreställde sig 1975 års beslutsfattare att det skulle klaras av? Den rättssociologiska forskaren Masoud Kamali formulerar det så här:

”Problemet med integration är mycket mer komplicerat än vad som framgår av den gängse teoretiska och politiska föreställningen om invandrarna som passiva och initiativlösa individer som

socialiseras in i det nya samhället. Invandrares specifika kulturella övertygelser, som yttrar sig I ett annorlunda socialt beteendemönster än de inföddas, har tappats bort i diskussionen” (UNT 4. 11. 1997)

Kulturella uttryck av det mer oförargliga slaget där man med förtröstan kan se den goda samexistensen spira är man beredd att understödja politiskt; när det gäller matkultur, dans och sång finns det inga gränser för mångetniciteten.

Övergår man däremot till att betrakta den del av kulturen som rör grundföreställningar – kulturella grundackord kan vi kanske kalla det – om hur tillvaron är strukturerad och om hur mänskliga relationer är uppbyggda; kort sagt värderingar som finns inbäddade i Dilbers och Faridés fall, som synen på auktoritet och jämlikhet, över- och underordning, rollfördelningen mellan könen och mellan generationer och synen på individen kontra kollektivet är det stopp. Om detta talar vi mycket litet. Från offentligt håll är det mestadels tyst. Det kanske inte är så märkligt, ty det är när man närmar sig ”kultur” från detta håll som man inser att mångetniciteten har ett pris och att valfriheten har en bortre gräns. För hur olika kan vi egentligen vara när det gäller grundvärderingar och ändå hålla ihop och forma en fungerande samhällsbildning? Utmaningen för det mångetniska samhället är precis denna: att finna en balans mellan det gemensamma och det specifika. Det är ingen lätt balansgång, eftersom det handlar om så grundläggande ting för människor som respekt och identitet å ena sidan och gemensamhet, tillhörighet och ett sammanbindande kitt å den andra. Men varifrån kommer normer och föreställningar? Hur benägen är man att lära om?

Kultur som lärande

Jag är själv en del av den svenska mångetniciteten. Min mamma är född i Estland, hon flydde hit 1944 och har levt i Sverige, gift med en svensk, i över 50 år. Estland lämnade hon bakom sig; det dröjde ungefär 20 år efter krigsslutet innan hon för första gången återsåg hemlandet, syskonen och föräldrarna. Sitt vuxna liv har mamma levt här. Ändå är det först nu, när jag själv som vuxen åker till det fria Estland och i möten med släktingar, politiker, tjänstemän och vanligt folk konfronteras med de tankemönster och de beteenden som finns där som jag på allvar börjar förstå hennes mer djupliggande föreställningar om världen och om hur samhället och människorna fungerar. Först nu, genom att blicka in i den kulturkrets som präglade henne, en kultur som till stor del kunnat överleva trots ockupationen, blir det väldigt tydligt för mig i hur hög grad mamma är ett barn både av sin tid förstås, men också av sin kultur. För mig är det en illustration och en påminnelse av betydelsen av tidig prägling och det tidiga lärandets betydelse; vad som i sociologisk forskning kallas primär socialisation.

För ränderna går inte ur. Forskning kring socialisationsprocesser visar att den kulturella prägling och normbildning som sker i barndomen och ungdomen i framförallt familjen, men också i skolan, i kamratgruppen, genom media och i Sverige inte minst via staten, ofta har så starka effekter att hållningar och föreställningar är svåra att radikalt förändra

senare i livet, även om man lever under andra förhållanden och så skulle önska.

Vad är svenskt, vad är något annat?

Nyligen var jag på en disputationsmiddag. Hon som disputerade var, som alltfler i Sverige är, ”halvis”. Med en pappa som är född i Sverige och en mamma som kommer från Korea, har hon ett mycket svenskklingande namn. Hennes mamma reste sig upp vid middagsbordet – liten, späd och mycket koreansk - och höll ett tal till sin dotter som flödade över av en oförblommerad stolthet över sitt fantastiska barn, en stolthet som på sätt och vis gällde hennes dotter men kanske också henne själv, hennes familj som hade lyckats. Jag insåg plötsligt att jag känt Carina i flera år utan att egentligen tänka på henne som koreansk – i den kulturella bemärkelsen. På ett mycket osvenskt sätt fanns hos denna koreanska mamma på den svenska disputationsfesten en självklar identifikation med sin dotter: i denna stund smälte de samman till en enda och hon strålar mot de svenska gästerna: se på min dotter; vi har lyckats. Jag uppfattade det som stolthet, men också som förundran inför ett barn som tillägnat sig det främmande. Kanske kan man uttrycka det så som förundran inför ett barn som låst upp de lyckta dörrarna till den främmande kulturen och klivit inte bara in utan också upp.

Men framförallt illustrerade detta tal och budskapet i det i blixbelysning skillnaden mellan ett mer familjeorienterat, kollektivistiskt synsätt – som ofta dominerar asiatiska och medelhavskulturer – och kontrasten till det mer individorienterade, där individen har skarpa konturer, och är klart separerade från sitt sammanhang. Etnologen Åke Daun, ibland tillsammans med Billy Ehn, har sedan det blev mer rumsrent ägnat forskning åt vad som konstituerar det svenska. Just individualism, i bemärkelsen att människor betraktas som existerande inte inom ramen för en helhet utan var och en för sig är, enligt Daun, en typisk svensk grundföreställning.

Varje individ ses på något sätt som ett knippe möjligheter och förväntas utmärka sig på något sätt, göra något extraordinärt, bli något, vara unik. Kontrasten till det kollektivistiska mönstret kunde inte vara större. I många av dessa kulturkretsar betraktas inte människan som separerad från sitt sociala sammanhang, som sin familj eller släkt. Individen är en del av familjen, en del som inte kan förstås eller existera utanför den helheten. Synen baseras på roller, permanenta roller som är grund för identiteten inom familjen; rollfördelningen mellan barn-förälder, äldre-yngre, kvinna-man. Rollförväntningarna föreskriver vidare ofta bestämda beteenden.

Ytterligare ett exempel på i sig mycket olika grundföreställningar ligger i den svenska betoningen av oberoende och självständighet från tidiga år, i kontrast till en mycket starkare uttryckt auktoritetsbundenhet, och hierarkiskt tänkande i medelhavsländerna och även i Asien. I Sverige, och jag minns det även från ett tal som introducerade mig till amerikansk kultur, implicerar detta också

oberoende rent fysiskt; klara sig själv, flytta hemifrån tidigt, tjäna egna pengar. Diskussioner som då och då förs i media om ungdomar som bor hemma "för länge" är ett typiskt uttryck för denna hållning. I andra kulturkretsar vore detta fjärran.

Vem är staten?

Genom vem eller genom vad lär vi oss vårt sociala systems avgörande beteenderegler? Föräldrar och andra nära vuxna är i många samhällen en mycket viktig källa. I många andra länder fyller fortfarande kyrkan och religionen denna roll. I Sverige är däremot inte minst statens institutioner, vid sidan av familjen och kanske på senare decennier medierna, en mycket viktig arena för kulturell prägning.

Det är i de skandinaviska välfärdsstaterna svårt att undvika relationer med staten – eller det offentliga – där mycket av den sociala omsorgen kanaliseras via staten. Därför tror jag att man kan säga att den snabba utvecklingen från en relativ homogenitet till stark heterogenitet som samhället genomgått kan innebära en större utmaning och omställning för en välfärdsstat än för en mer begränsad stat med färre sociala uppgifter. Vi har en "stor stat", där påfallande mycket av medborgarnas välfärd leveras av staten. Därigenom kommer de allra flesta av oss, ibland ofta och intensivt, att personligen stå öga mot öga med staten i dess olika skepnader; när vi har våra barn på det kommunala dagiset, när de går på den kommunala förskolan, i den offentligt finansierade skolan eller när vi behöver hjälp och vänder oss till vårdcentralen, socialkontoret, eller till polisen.

Statens företrädare är alltså långtifrån enbart politiker och förtroendevalda. Staten är ju också alla dessa som inom institutionerna genomför politik på gräsrotsnivå; alla de som möter medborgarna i olika roller. Vad som i statsvetenskaplig litteratur kallas gatubyråkrater ger statens politik ett innehåll och staten ett ansikte. Så vill man veta vad staten gör, och vad staten vill, så räcker det inte – trots mitt tidigare fokus på politiken – att stirra sig blind på denna. Istället måste man också titta in i de ofta svarta lådor som dagis, skolor, socialkontor och flyktmottagningar är och betrakta dem som har kontrollen över dessa institutioner. Framförallt bör intresset riktas mot den växande gruppen av välfärdsprofessioner – de kallas ibland så för att de vuxit fram i ett nära samspel med statens reformverksamhet - som förskolelärare, lärare, fritidspedagoger, socialassistenter. Hur genomför de den beslutade politiken om kulturell valfrihet, integration och pluralism? Professionerna har i den moderna politiken blivit alltmer autonoma. Vilka värderingar binder dem samman? Vilka kulturella grundföreställningar bär de med sig in i sina verksamheter? Hur uttolkar de i sin vardagliga verksamhet vad staten vill?

Delvis, men bara delvis, kan man närma sig svaret på sådana frågor genom att undersöka vilka de är. Litet tillspetsat man då säga att det offentliga på gräsrotsnivå ofta är en yngre eller medelålders kvinna med svensk bakgrund, uppväxt i medelklassen. Både klassmässig, könsmässig och etnisk tillhörighet kan uppenbarligen ge vissa nycklar för att förstå den politik som bedrivs. Den sociala homogeniteten i den offentliga sektorn har faktiskt föranlett till

exempel den nya invandrarpropositionen att förespråka en rekrytering till statlig förvaltning som speglar den etniska sammansättningen i landet – alltså en slags kvoteringsstanke inte bara till politiken utan också till byråkratin. Är det då möjligt att urskilja vilka normer som förmedlas i en av de viktigaste institutionerna, nämligen dagis? Etnologen Billy Ehn tillhör de få som genomfört oerhört intressant forskning kring vad som faktiskt händer i mötet mellan dagispersonal, barn och föräldrar och vilka kulturella koder som är föremål för inprägling. Hans slutsats är något som också följs upp i invandrarkommittén 1996. Svenska dagis – även i Botkyrka - fostrar till svenskhet. Typiska svenska teman återkommer på dagis inte så mycket i form av predikningar uppifrån men som något som visar sig i vad och hur man gör; hur man löser konflikter t ex. Jämlikhet, individualism och oberoende, icke-auktoritet och konfliktundvikande är livskraftiga värden inom den offentliga barnomsorgen, i kontrast mot de hållningar som präglar många av de kulturkretsar från vilka de invandrade barnen kommer.

Den präglingen och vad den faktiskt innehåller, är vare sig tydliggjord eller medvetandegjord för de inblandade. Tittar vi alltså på vad staten gör, är det långtifrån kulturell valfrihet som står fram som den bästa beskrivningen. Det finns mycket som talar för, också i andra undersökningar, att offentliga institutioner i sin dagliga verksamhet ägnar sig åt betydande socialisation och normöverföring. Självbilderna inom institutionerna är emellertid inte denna. Det är en prägling som sker i icke-principiella termer, utan åthävor och ofta motiverad utifrån utvecklingsmässiga, praktiska eller tekniska argument. Är det ett problem? Mitt svar är att det är ett problem eftersom

- statens möjligheter till socialisation är så omfattande i en välfärdsstat.
- grunderna för politiken är oklara: vad betyder integration och vad menas med valfrihet?
- ingen medvetenhet finns om varför vissa normer anses "naturliga"; vissa beteendemönster rätta?

Är vissa grundvärderingar befrämjande för demokratin?

Man kan konstatera att den svenska staten långtifrån betar sig värdemässigt neutralt – och det på ett område där man till skillnad från en hel del andra just framhållit den principen som den grundläggande och rätta. På samma gång menar jag emellertid att man med fog kan ifrågasätta om jämlikhet och valfrihet är vad som bör eftersträvas när det gäller grundnormer och grundhållningar, om man nu som jag har gjort definierar "kultur" som något utöver mat, dryck och dans. Det kanske är så, att just demokrati som styrelseskick blir mer stabilt och har bättre överlevnadschanser, om medborgarna hyser vissa grunduppfattningar, grunduppfattningar som – vilket jag försökt visa – är en produkt av kulturell prägling från skilda håll?

Redan för drygt 30 år sedan visade de amerikanska statsvetarna Gabriel Almond och Sidney Verba i ett på samma gång banbrytande och mycket kritiserat verk, att de stabila demokratierna kännetecknades av vad de kallade en "civic culture"; en politisk kultur som präglades av

vissa grundföreställningar: en tro på sig själv och sin egen förmåga, en brist på auktoritetstro, etc. I deras efterföljd har Robert Putnam visat att grundhållningen tillit och förtroende för andra människor hänger nära samman med en fungerande demokrati. Mycket annan forskning stöder dessa slutsatser.

Vad dessa forskare och andra visar är hur upplevelser, erfarenheter och lärande i icke-politiska, privata, delar av tillvaron ”spiller över” och blir väsentliga för vad som sedan händer i den politiska sfären; ett barn som fått delta i rådslag hemma får en bild av sig själv som en som faktiskt ”räknas” – och blir i det offentliga livet någon som bär upp demokratin genom sitt deltagande. För demokratin som styrelseskick är det alltså inte likgiltigt om medborgarna bär på föreställningar om att auktoriteter kan ifrågasättas eller om de betraktar andra som ”de som bestämmer”. Det är inte likgiltigt om man ser sig som någon som kan göra självständiga bedömningar; ”jag räknas”.

Vad jag vill ha sagt är att det finns vissa grundföreställningar där en statlig normöverföring kan motiveras utifrån ett överordnat värde om demokratisk stabilitet och som därigenom skulle kunna utgöra det gemensamma kitt vars konkreta innehåll måste definieras. Det innebär inte, att vi nödvändigtvis skulle komma fram till att det är just de ”svenska” normerna som är de mest främjande.

För att ta ett exempel, så tror jag att den mer och mer framväxande individualismen i västvärlden; inriktning mot prestation och oberoende genemot andra, visserligen tenderar att skapa starka och kompetenta individer. Men frågan är vad som händer – på längre sikt - med samhällsgemenskaper och social tillhörighet. För närvarande finns det siffror som visar en sjunkande trend när det gäller medlemskap i organisationer och politiska partier, trots att utbildningsnivån är högre än någonsin förr. ”Ensam är stark” är ingen bra utgångspunkt för ett politiskt deltagande i kollektiva former. Den sociala inneslutning som många andre kulturkretsar omfattar ter sig som en väl så viktig förutsättning för en fortsatt demokrati.

Att offentliga institutioner i sin dagliga praktik ägnar sig åt viss normpåverkan skulle kunna legitimeras när det gäller vissa kulturella grundföreställningar med anknytning till demokratisk stabilitet. Däremot måste såväl politiker, professionella och medborgare föra diskussioner om vilka dessa skulle vara och varför. Det är inte säkert att enighet alltid skulle råda. Men det skulle vara ett sätt att visa att man som demokratisk stat tar den kulturella pluralismen på allvar.